

УДК 330.526.32.346.9.94(477): XVIII/1860-ті pp.

В.С. Шандра
(м. Київ)

ЗЕМЕЛЬНО-МАЙНОВІ СУПЕРЕЧКИ У СОВІСНИХ СУДАХ УКРАЇНИ (кінець XVIII ст. – 1860-ті роки)

В натуральном состоянии человек имеет природные права пользоваться беспрепятственно своей жизнью, здоровьем, честью и собственностью имени¹.

В статті аналізується одне з основних повноважень совісних судів, яке отримало найбільшу популярність серед людної українських губерній. Йдеться про можливість з'ясовувати земельно-майнові суперечки у короткий термін, доступно, недорого, із зрозумілою судовою процедурою, беручи безпосередню участь в укладанні мирової угоди. Все це дозволяло виносити на совісний суд питання про повернення боргів, незаконного володіння землею, поділу спадщини, отримання приданого, врегулювання виплати заставленого майна, а також узгоджувати виконання попередніх умов договорів.

В статье анализируется одно из основных полномочий совестных судов, которое пользовалось наибольшей популярностью среди разных социальных микрогрупп населения украинских губерний. Речь идет о возможности быстро, доступно, недорого, с несложной судебной процедурой решать земельно-имущественные конфликты, принимая непосредственное участие в составлении мирового соглашения. Это позволяло через совестный суд решать вопросы, возникающие из-за долгов, законного владения землей, деления наследства, получать приданое, регулировать уплату заложенного имущества, а также согласовывать выполнение ранее составленных договоров.

The article presents analysis on a key competence of sovisnyi (conscientious) courts, which was the most popular one within different social microgroups of Ukrainian provincial residents. It refers to the possibility to settle land and ownership disputes on a timely, accessible and inexpensive basis, within the framework of a clear judicial procedure, including participation in making an agreement of lawsuit. It enabled sovisnyi (conscientious) courts to resolve issues related to debts, rightful land ownership, distribution of inheritance, dowry, regulation of redemption right, as well as to agree upon contracts performance.

Необхідність з'ясовувати стосунки між людьми, в тому числі й щодо захисту власності, спричинила різні форми суду, котрі організувала верховна влада, зважаючи на потреби населення. Доступність, нескладність процедури, спрямованої на примирення, а не покарання, участь місцевих громад у формуванні суддівського корпусу – ось риси, притаманні установам з такою промовистою і привабливою назвою, як совісні. Вони засновувалися

майже одночасно з намісницькими правліннями в кожному губернському місті на основі «Учреждения для управления губерний Российской империи» від 7 листопада 1775 р., що його уклала Катерина II, наслідуючи європейських просвічених монархів. 26-й розділ цього законодавчого акту присвячувався совісному суду, у котрому визначалися його юрисдикція, інституційна структура та йшлося про принципи формування колегіального присутствія, в складі якого були виборні засідателі – по два від трьох основних станів: дворян, міщан і селян. Діловодне обслуговування вели канцеляристи, а саму установу очолював совісний суддя, призначуваний державною владою. Серед повноважень совісного суду сучасників чи не найбільш вражали його «должность»: мирити сторони, котрі звертаються за допомогою, про що йшлося у 400-й статті цього закону².

Завдання цієї розвідки полягає в з'ясуванні питання, чи прижилися совісні суди, вимріяні їх авторкою, звірені з французькою й англійською судовими практиками, серед українського населення. Як правило, їх історія та повноваження описуються у літературі оглядово³ і лише за названим законодавчим актом, тоді як наше завдання полягає в дещо іншому – відійти від вимог «Учреждений для управления губерний» й дослідити діловодну документацію совісних судів, аби більш зримо вирізнити, чи збігалися та наскільки реальні суспільні явища з правовими вимогами законів.

Процедура совісного суду культивувала давно існуючі, звичні норми для українського соціуму, відаючи перевагу позивачеві – особі, не обтяженій ні владними повноваженнями, ні будь-якими іншими умовностями, яка ініціювала розгляд майнового конфлікту. Як і те, що розгляд справ у ньому був значно дешевшим та не затяжним. Адже члени підкоморського суду, що з'ясовував подібні справи, користувалися так званим правним прибутком або кінцевим із винної сторони⁴, тоді як члени совісного отримували державне жалювання. Сторони хоча й не часто, але все ж пояснювали причину звернення до його: припинення незгод і тяганини в найкоротший термін на відміну від судів з офіційною процедурою, де розгляд справ був тривалим. Остання у совісному суді сприяла також уникненню зайвих витрат, характерних для відповідних офіційних судових установ. Саме на цю характерну його рису звернула увагу англійська дослідниця Джанет Хертлі⁵.

Сторони могли запропонувати власні умови виходу з конфліктної ситуації, довірити її залагодження посередникам та суддям. Досягнуті домовленості фіксувалися у мировій угоді, котра набувала чинності офіційного акту, легалізуючи в такий спосіб нову ситуацію з власністю. Після її укладення сторони позбавлялися права знову повертатися до розгляду цієї ж справи, як у совісному суді, так і в усякому іншому. Коли ж обоє, і позивач і відповідач, не з'являлися на його засідання, він залишав за собою право припинити справу («оставить ее без действия»). Траплялися й випадки наговору. Тоді відповідач, не відчуваючи за собою вини, не погоджувався на заведення справи у суді, проте змушений був давати пояснення, чому він бажає розгляду справи.

Якщо спробувати згрупувати справи за частотою позовів до совісного суду, то на перше місце вийдуть звернення про стягнення грошового боргу. Чернігівський совісний суд, розглядаючи 1796 р. позов дворянина Федора Борсука на козака Кліма Олійниченка із сином, не заперечував проти пропозиції винуватців повернути 200 рубльовий борг частинами, по 25 руб., а не весь відразу⁶. Секретар-протоколіст у цьому випадку та й в інших подібних, обов'язково наголошував про його віддачу без зволікання, фіксуючи завірення відповідача дотримуватися термінів, а також, котрою монетою він повертатиметься: срібною чи мідною, що теж вносилося до мирової угоди. Мобілізуючим чинником ставав запис про покарання сторони, якщо вона вчасно не поверне боргу, серед них зокрема було таке, як збільшення останнього вдвічі. У свою чергу відповідач обіцяв неминуче дотримуватися умов його повернення без будь-яких обмовок. Через совісний суд можна було зокрема повернути гроші, що їх позичив будь-кому покійний батько, якщо його син подав позов на боржника. До суду зверталися і для того, щоб відповідач віддав незаконно отримані кошти, як, наприклад, за навчання сина парикмахерської професії, коли ті були сплачені, а професійного вміння не було набуто. Совісний суд розглядав позови й у тих випадках, коли не сповна відплачувалися гроші найманам працівникам за виконану роботу.

Хоча і не завжди, але іноді вказувалися чинники появи боргу; серед них не сплачені кошти за кріпака, («проданного человека»), заборгованість внаслідок смерті батьків та дітей, повернення грошей за в борг за взяті спиртні напої, відмова від їх добровільної сплати й т. ін. Заборгованість з'являлася також за невчасно і не повністю отримані кошти за переуступлення поля, винного відкупу тощо⁷. Сторона пояснювала, наприклад, що конкретні гроші позичалися на купівлю колісних обручів, плісу⁸, коней, а то й людей.

Як зауважив М.М.Кноррінг, найважливішою рисою цього суду, на відміну від інших, була участь самих сторін у судовому процесі⁹. Корнет Тимофій Кудинович-Пероцький позивався з підпоручиком Іваном Миловичем у Чернігівському совісному суді 1793 р., стосовно того, що останній не сплатив йому сповна за Костянтина Закулу з дружиною Феодосією і донькою Катериною й не оформив купчої на них¹⁰. Поручик Василь Речицький через той же суд повернув собі 1795 р. гроші, які йому заборгувала вдова військового товариша Бабичева, у справах котрої він був повіреним. Сама вона хоча і не з'явилась на розгляд позову, але повернула борг, про що совісному судові повідомив борзнянський городничий¹¹.

А от дяк с. Попівки Чернігівської губернії Моїсей Данилевський за невчасно сплачені послуги своєму повіреному, реєстратору Матвію Вольховському поплатився двома німецькими каптанами, атласним камзолем та 10 рублями та вислухав образи, всякі «непотребные слова». Приймаючи виклик, той 4 лютого 1793 р. з'явився до совісного суду й подав пояснюючий документ про те, що в такий спосіб – неповерненням позиченого – він відшкодував свої витрати як повіреної особи¹².

З названої палітри життєвого повсякдення кінця XVIII ст. варте уваги, наприклад, звернення Івана Малахова – власника чернігівського трактиру, котрий подав позов на дворянина із с. Плехів, кількох козаків з інших сіл і міщан Чернігова, що ті не сплатили йому за набрані спиртні напої. Всі вони з'явилися до суду на виклик, і кілька з них віддали борг, інший написав розписку про віддачу у спільно визначений судом термін, двоє ж – відмовились його сплачувати¹³.

Для переконливості своєї правоти або несправедливості домагань сторони надавали суду векселя, розписки, купчі («урядовы крепости»), уступні записи чи інші боргові документи, навіть копії духовних тестаментів, або посилалися на них, закликали свідків, давали совісні показання, присягалися. Щодо останнього, мається на увазі запис про відповідачку в Чернігівському совісному суді, козачку із с. Білоус Уляну Даладаниху, яка після виклику до нього дала совісні пояснення з приводу позову на неї козака Петра Поклади, котрому покійний чоловік заборгував чвертку жита. З'ясувалося, що це був не борг, а сплата за користування конем, котрий позичався на три дні, а був повернутий через шість тижнів.

Часом було достатньо одного звернення до суду, щоб відповідач звільнився від свого боргу. Так було під час позову в жовтні 1795 р. дворянина Афанасія Широгородського, якому чернігівський міщанин Іван Іванов завинив 5 руб. та «хліб». Не заводячи справи, борг було повернуто, про що позивач повідомив суд, а тому вона припинилася¹⁴. Іноді борг сплачував не сам винуватець, а за нього робили це інші члени родини – найчастіше батьки, рідше – брати.

У разі сплати боргу позивач подавав прохання про віддання справи вічному забуттю або вічному знищенню, бо його позов задоволено («истец удовольствован») ¹⁵. Не часто, але були випадки, коли одна особа подавала позов на кільканадцять осіб, як це було в титулярного радника Петра Каменецького з с. Терехове, якому 25 козаків заборгували хліб. Невдовзі позивач повідомив суд, що більшість їх віддали йому борг, а частині їх він переніс термін його повернення, а тому претензія ним припиняється¹⁶.

Якщо відповідач не згоджувався на миролюбне залагодження справи, навіть не даючи згоди на повернення боргу, він мусив все одно з'явитися до суду й пояснити ситуацію, подавши прохання про звільнення його від розгляду. Запрошення-повідомлення відповідачу надсилалося через канцелярію земського суду, який уразі неявки знову наполягав на його появі в новий термін для розгляду справи. У цьому разі відповідач найчастіше обстоював можливість розгляду справи за формальним судівництвом. Якщо позивач та відповідач не з'являлися кілька разів у призначений термін – справа закривалася, але якщо на це була причина – хвороба, наприклад, або відсутність однієї з сторін – то вона могла бути перенесена. Відмова фігурантів від продовження її розгляду фіксувалася такою словесною формулою – «до той распри суду уже дела нет». Вона ж застосовувалася і тоді, коли сторони, не дотримуючись умов, що їх раніше визначив совісний суд, повторно зверталися до нього практично з тією

самою конфліктною ситуацією¹⁷. Зустрічаються факти, щоправда нечасті, коли він звертався до нижнього суду, аби той стягнув борг з винуватця.

Надзвичайно ваговою та авторитетною була присяга про сплату боргу, яка могла замінювати або підсилювати документальні свідчення. Відповідачі, козаки с. Талалаївки Ніжинського полку Іван Мохай і Хома Котюха на позов колезького протоколіста Андрія Спицького про те, що вони не сплатили за взятку в нього горілку, готові були совісно ствердити, що вони з ним розрахувалися повністю¹⁸. Корнет Михайло Карана, обвинувачений у неповній сплаті купленої ним у чернігівського козака Василя Товстого оселі, вартість якої становила 30 руб. й одного барила горілки, зобов'язувався виплатити борг сповна лише в тому випадку, коли позивач присягне, що не отримав від нього з першого разу повної сплати. Інакше він змушений буде звертатися до суду з формальним судочинством¹⁹.

Наступними за кількістю звернень, а також ступенем складності були справи про незаконне або «неналежне заволодіння нерухомим та рухомим майном, що розпочиналися із скарги-позову, яку подавали, як чоловіки, так і жінки безпосередньо або через повірених до совісного суду. Ними були, як правило, сотенні писарі, військові товариші й канцеляристи. Суд прихильно ставився до сторін, які обговоривши між собою причину конфлікту, припиняли суперечку та пропонували шляхи виходу із ситуації, що склалася. У його протоколах миролюбне з'ясування справ відтворювалося такими словесними фразами: «Обе стороны явились в суди, поговоря между собой, мирились». Іноді додавалось – «дружелюбно» мирились. Хоча умови, звичайно, були обговорені заздалегідь, певно й не один раз. Адже вони мусили влаштовувати обидві сторони (і позивача і відповідача), що позбавляло установу потреби доскіпливо вникати в справу. 1796 р. Чернігівський совісний суд підписав мирову угоду про повернення братами Федором і Моїсеєм Путєєвими орної землі й сінокосу козаку с. Ладинки Чернігівського повіту, як відшкодування за відбування «государевой службы» із застереженням, що обидві сторони втрачають право звертатися з цього приводу до будь-якої відповідної установи²⁰.

Проте далеко не всі справи з'ясовувалися через добровільне примирення. Коли позов не знаходив порозуміння у відповідача, що було притаманне найчастіше козацькому середовищу, протилежна сторона пояснювала в суді причини, згідно з якими вона не уступить власності. Серед них – давність володіння (від 50 до 100 років), наявність достатнього числа свідків, при чому літніх, які пам'ятали, що земля належала батькам відповідачів, а також їх свідчення під присягою про давність набуття останніми власності. У цьому разі, відкидаючи обвинувачення, відповідачі, не бажаючи вступати в подальшу суперечку, повідомляли совісний суд, що позивачі можуть звертатися до формального судочинства²¹.

Складні справи, пов'язані з обміном оселями, особливо в тих випадках, коли вони належали батькам, а потім перейшли у власність дітям, вимагали детального переліку майна та забудов (світлиць, хат, сіней, сараїв, клунь тощо)

із застереженням, котра частина і кому дістається «у вечное и потомственное владение».

Навіть після з'ясування справи в суді з формальною процедурою, позивач, що програв справу, все ж намагався зверненням до совісного відновити справедливість. Це свідчить про довіру до совісного суду та його авторитет серед населення, яке вважало його важливою інстанцією для залагодження справи на власну користь. Як інакше зрозуміти позов відставного отамана Івана Максименка 1795 р. до Чернігівського совісного суду на колезького асесора Івана Дуніна-Борковського з його підданим Матвієм Савенком, які напали на його оселю, розорили її й «чинили разные обиды». Чернігівське намісницьке правління, куди раніше звертався позивач із скаргою, не змогло, як і формальний суд, відновити зневажену, на його думку, справедливість²².

Варто зауважити, що безпосереднє звернення до совісного суду сторін, характерне для катерининського часу їх функціонування, змінюється, й справи про примирення починають надходити й від органів, котрі займалися з'ясуванням соціальних конфліктів – таких як поліція, магістрати, судові палати, що свідчило не стільки про зменшення авторитету суду, а про те, що ці майнові суперечки переходили до нової категорії справ совісного суду – родинні майнові справи. В Херсонському совісному суді, діяльність якого 1851 р. ревізував таємний радник, член присутствія першого департаменту Сенату Є.Ф. фон Брадке, виявилось, що кільканадцять його справ мають саме такий характер. Зокрема Бобринецький повітовий суд направив справу про присвоєння поручницею Астаф'євою коней, що належали її дітям від першого шлюбу; Херсонська цивільна судова палата – про суперечку щодо власницьких прав на землю між полковницею А. Волянською з її рідною донькою; Миколаївська градська поліція – про продаж кременчуцькою міщанкою Ольгою Журавльовою батьківського будинку без відшкодування частки дітям; магістрат м. Миколаєва – про грошовий борг братів Івана і Петра Федешинів матері²³.

До категорії оригінальних варто віднести й спроби поміщиків через совісний суд з'ясувати майнові справи підданих їм селян, у котрих козаки, як це мало місце в с. Янівці Чернігівського повіту, таємно, забрали жито²⁴. Відповідач, якщо вважав незаконними претензії до себе, подавав до суду прохання з поясненням безпідставності обвинувачень. Брати, козаки Яценкові із сестрою доводили своє право на володіння сінокосом і гаєм, бо вони їм дісталися у спадок від батька та діда й перебували у власності їхньої родини ще з 1733 р. Тому не погодилися, щоб позов на них козака с. Муравейки Чернігівського повіту Федора Борисенка з'ясовував совісний суд²⁵.

Роль останнього з його третейським арбітражем яскраво проявилася також у категорії справ про порушення спадкового права. За підрахунками істориків, справи совісного суду про спадок становили близько третини від усіх інших²⁶. До такої точки зору схилився зокрема й дослідник Полтавського совісного суду Іван Рибаків, якому впало в око, що позовні звернення стосувалися перш за все ґрунту та садиби²⁷. Фігуранти конфлікту, що були родичами між

собою, зверталися до суду й висловлювали пропозиції про поділ родового майна, керуючись при цьому судовою традицією та власним розумінням свого на нього права. У разі, якщо вони не досягали прийнятних умов, котрі б влаштували обидві сторони, то їм їх пропонував совісний суд. Якщо його пропозиції не влаштували фігурантів конфлікту, то сподівання покладалися на третю сторону – посередників. Коли і в цьому разі не вдалося примиритися, то сторони могли звертатися до судових інстанцій. Совісний суд не наділявся правом самостійно з'ясовувати справи цивільного характеру²⁸.

Поділу підлягали не лише батьківська чи материнська маєтність, а й дідівська. Розгляд спадкових справ в інших судах міг тривати десятиліттями, а тому члени родини самі ділили майно та визначали кожному з них їхню частку, спираючись на певні константи традиції²⁹, чим значно скорочували тривалість судової процедури. Судді не втручалися у цей процес, з розумінням ставлячись до позиції кожної із сторін, дозволяючи їм власне тлумачення, аби воно влаштувало їх і сприяло примиренню. Відповідач зобов'язаний був виконати обіцяне, котре набувало певного виміру – у частинах маєтку, орного поля, майбутнього врожаю (найчастіше жита), а також грошей. Розміри земельних ділянок не завжди вказувалися, а якщо й зазначалися, то у четвертях або в днях їх оранки з визначенням кількості сох. Коли йшлося про діброви, осикові хащі, то їх розміри окреслювалися досить приблизно, як-от: ті, що знаходилися у межах урочищ за назвою власника (Бондареве, Богданове), або за близькістю якогось об'єкта (Мостове і т. д.). Розмір сінокошу визначався кількістю возів сіна. В точних цифрових вимірах йшлося лише про гроші. Коли умови поділу, часом досить складні, записувалися у мировій угоді, то в цьому разі позивач втрачав право з'ясовувати справу, що у рішенні суду записувалося, як «истец дело передают уничтожению».

Сестра, котра успадковувала материнський маєток, мусила виділити іншій сестрі частину землі, «ниву», та якщо останню не влаштувало її розташування, вона могла погодитися на сплату вартості лану грошима. Брати, як правило, ділили спадок порівну. Проте, козаки Гавриленки із с. Церковиці на Чернігівщині поділили свою спадщину не лише між собою, а й віддали четверту її частину племіннику, про що вказали в мировій угоді³⁰. Подібно вирішився позов козака Микити Івашутича із с. Микишина Городнянського повіту на козака Якіма Мехедина, котрий одноосібно «успадкував» тещину маєтність, проте зобов'язався сплатити вартість частини позивача, подавши до суду річний графік її виплати³¹.

Майнові спадкові справи часто називалися у документації совісних судів, як про не виділення («невьделка») членам родини частки з батьківської, або материнської спадщини. Ясна річ, що найчастіше сперечалися за землю, однак не лише за неї. Казенний селянин с. Хоробрич того ж Городнянського повіту Ілля Гончаренко подав позов 1795 р. на свого дядька, бо той, не чекаючи поділу маєтності, продав горілчаний котел і три труби. В результаті сторони домовилися, що він відшкодує позивачу їх вартість – 6 руб. сріблом. Подібним

був позов у Чернігівський совісний суд козачки Наталки Сенчучки на свою тітку, котра не виділила їй частки з материнського спадку³². 1850 р. спадкоємці не могли поділити майно херсонського міщанина Шмуля Золотошвея без звернення до совісного суду³³. Ця справа дозволяє зробити висновок, що совісний суд надавав свої послуги, незважаючи на віросповідання сторін.

Частими були звернення від жінок, які залишаючись вдовами, потерпали від родини чоловіка, особливо його братів, котрі «забували» виділити їм частку маєтку. Анна Саковалова – дружина корнета – не змогла переконати брата покійного чоловіка, ротмістра Йосипа Лопутку, аби той повернув їй частину спадщини³⁴. Позови надходили не лише про схвалення умов поділу, а й про такі вразливі його складові, як утаювання заповітів, без котрих виділення певної частки маєтку чи його грошового еквіваленту із загальної вартості було проблематичним. Братова дворянина Василя Дубровського обвинувачувалася в приховуванні золотих, срібних та мідних грошей, які лишилися після смерті брата і батька³⁵. Утаювання речей, котрі не потрапляли до поділу, практикувалося досить часто тими, хто успадковував батьківську оселю.

До совісного суду зверталися й сироти, вказуючи у позовах, що «позивається в судах в сиротстві не в силах». Агафія Георгієва пояснювала 1790 р. в Київському совісному суді, що її мачуха заволоділа батьківським маєтком та їй – дитині від першого шлюбу – не залишила «нічого». Хоча вдова Гридова і виправдовувалася, що отримала у володіння лише «поганенький» хутір, який продала за 300 руб., аби сплатити чоловікові борги, проте суд, посилаючись на статті Литовського статуту, наполіг на виділенні падчерці четвертої частини майна³⁶.

Виявляється, що в разі смерті сестри частка спадку останньої мала перейти не чоловікові, а її кровним родичам. Складність такого виділення спричиняло звернення до посередників. Якщо пропозиції приймалися, то совісний суд їх схвалював, стверджував своєю судовою печаткою, а сторони втрачали право порушувати цю справу у будь-якому іншому суді. Нелегкими, проте, як виявляється, результативними ставали звернення вдів, коли їх дорослі діти не залишали їм спадщини. В Ірини Красновської – вдови полкового канцеляриста з Чернігова – сини 1793 р. забрали батьківське подвір'я, сад та огород. Пропозиції совісного суду родина відкинула й пристала лише до думки посередників, котрі запропонували оцінити двір (у 130 руб.) із поверненням частини із цієї суми матері, врахувавши її витрати на перебудову світлиці, сіней і комори³⁷.

На відміну від лівобережних, правобережні совісні суди невиділення частки із спадку одному з членів родини називали більш вдалим терміном – «витіснення». Саме так кваліфікував Кам'янець-Подільський совісний суд поведінку відставного солдата Петра Гертманова, який повернувшись 1855 р. з Дубоссар після поранення, позбавив матір батьківської хати та поля. Суд, отримавши позов міщанки Терези Гертманової, визначив термін явки сторін, попередньо попросивши надати йому сімейні документи на право володіти спадковою власністю. Духовний заповіт батька про поділ маєтку на однакові частки підтвердили чотири свідки, внаслідок чого совісний суд дійшов висновку,

що мати мала право на його сьому частину. В цьому разі маєток (будинок і ґрунт) слід було оцінити та роздати гроші всім членам родини: матері, братам, сестрі. Проте сторони не прийняли пропозиції совісного, й їх справу розглядав уже суд з формальним діловодством³⁸.

Глава родини, особливо на Правобережжі, де земля швидше, ніж на Лівобережжі, ставала вигідним товаром, складаючи заповіт, зазначав розмір фундуша на утримання дружини. Тому сини, котрим вигідним був поділ майна без заповіту, намагалися заховати його і не керуватися батьківською волею. Їхні пояснення в суді зводилися до обвинувачень матерів у невмінні господарювати, зокрема влазити в борги, а тому справи подібного характеру з'ясовувалися досить складно, бо до того ж маєтки часто перебували у власності кредиторів³⁹. Почавшись у совісному суді, подібні справи доходили до Сенату, який звертав увагу, що багато з не з'ясованих проблем не належать до компетенції совісного суду. Позов дворянина Вікентія Венди на свою матір до Кам'янець-Подільського совісного суду 1841 р. про розподіл між ними маєтку після смерті батька, закінчився тим, що вона письмово заявила про неправомірність його наполягань, бо Вікентій не був її рідним сином, про що присягнула. Сенат звинуватив совісного суддю в тому, що той не мав права встановлювати через посередників і 12 свідків факт законності його синівства, тоді як суд намагався примирити родину, посилаючись на права вдів згідно з Литовським статутом⁴⁰.

Як приклад розбіжності законодавчих вимог із судовою практикою варто віднести подання позовів конфліктуючими сторонами одночасно. До такого 1838 р. вдалися вдова А. Франц, поміщиця с. Макарівки Сквирського повіту Київської губернії, та поміщик І. Велигорський, котрому та продала дідишну в Зубівській волості Радомишльського повіту⁴¹. Часом, не чекаючи виділення частки з маєтку, що, як правило, відбувалося після смерті власника, діти вимагали через совісний суд надати їй в постійне користування. Надвірний радник Микола Юзефович, подаючи позов на свого батька вимагав того ж таки 1838 р., аби той призначив для нього сплату елементів з маєтку. Йому після закінчення Віленського університету й невдалої спроби розпочати службу у Санкт-Петербурзі здавалося, що отримання в такий спосіб своєї частки допоможе вийти з скрутного матеріального становища⁴².

До совісного суду надходили звернення, пов'язані з приданим у зв'язку з заміжжям доньок. Невіддачу його або віддачу не повністю можна було з'ясовувати через нього. Дворянин Олексій Горбик із містечка Любеч саме через Чернігівський суд намагався отримати 1793 р. придане від свого тестя, священика церкви Покрови пресвятої Богоматері Діонісія Чернявського. До нього він зарахував одяг, білизну, посуд, а також 100 руб. грошей. Що саме такою була попередня умова, готові були свідчити дяк Андрій Гончаренко і священики цього ж містечка Гаврило Горбик та Козьма Котович⁴³.

Надзвичайно складним для цього ж суду виявився позов вдови полкового осавула Івана Дубовика на зятя капітана Андрія Красновських, який затримав

повернення приданого за її дочкою Мариною, котра, вийшла заміж 1784 р. Заміжжя виявилось невдалим, бо та зазнала образ, лайок, побиття й померла 1792 р. від отруєння. Дитину, що народилася від цього шлюбу, зять віддав на виховання тещі, та більше нею не цікавився. Вдова підготувала для суду список речей, котрі відійшли як придане: 100 руб., 3 срібних чарки, 3 срібних склянки, коляска для виїзду, 10 овець, 3 корови, 3 воли, 2 цинкові тарілки, 2 полумиски, скрині, 5 малих подушок, біле ситцеве простирадло, 2 персні, з котрих один з алмазним камінчиком («очком»), сережки п'ятирубльові, а також одіяла червоні шовкові. Вона прислала повіреного, свого сина, Андрія Дубовика, який подав до суду уточнений реєстр речей. Кількість срібної посуду збільшилася до 12 предметів, додався ще і срібний піднос, а серед одягу з'явилися сукня й нова шуба. На пропозиції суду сторони не пристали, а тому вдалися до посередників. З однієї сторони ними стали титулярний радник Іван Куценко та колезький секретар Михайло Міхно, а з іншої, – писар Никифор Говоров і хорунжий Йосип Мазур, котрі спираючись на відповідні статті «Устава благочиния или полицейского», зокрема 10-у, про обов'язки батьків забезпечувати дітей харчуванням, одягом та добрим й чесним вихованням відповідно до статків, запропонували компромісний вихід із ситуації. Внучка переходила жити до батька, а він повертав колишній тещі придане⁴⁴.

Посаг нареченої повертався у разі смерті чоловіка, і це також вирізнялося заплутаністю поділу. Адже велося воно між сторонами, що окреслювалися некровною родинністю: найчастіше між невістками та свекрухами, а також мачухами і пасинками. Із переліку детально означеного майна з описом кольору матерії виготовлення, якщо йшлося про одяг⁴⁵, відчувається, що мирова угода давалась нелегко; проте для залагодження конфлікту сторони вибирали совісний суд. Більше того, вдова корнета Параска Шихуцька, подаючи позов на пасинка та його дружину за невиділення їй законної частки з маєтностей чоловіка, наполягла, аби в мировій угоді Чернігівського совісного суду 1796 р. було записано, що, крім щорічного її забезпечення 20 руб. і 6 чвертками жита, півчвертками ярини ячменю й гречки щорічно, котрі б віддавалися їй через кожні півроку до заміжжя або ж до самої її смерті, ще два досить суттєві застереження. Вона мала мешкати на тому самому подвір'ї, що і раніше, а також у разі невиконання цієї домовленості пасинок Стефан Шихуцький зобов'язувався передати мачусі третю частину маєтку⁴⁶. Й усе ж не було великої різниці під час поділу майна, коли йшлося і про кровних родичів. Так, тоді ж відставний вахмістр Степан Дмитренко в позові на братанича дворянина Якова Дмитренка за невиділення частки із спільної спадщини домогся повернення хати із землею⁴⁷.

Придане ставало предметом суперечок також між доньками й матерями, особливо у тих випадках, коли останні не до кінця виконували обіцянки і посаг нареченої виявлявся меншим від спершу заявленого. Дворянка Єлизавета Клеофас, вийшовши заміж, подала 1849 р. позов до Херсонського совісного суду на матір Олену Морозову, яка не передала їй у власність обіцяний будинок⁴⁸.

В катерининському законодавстві про совісний суд не йшлося про можливість звернення до його послуг селян-кріпаків. Однак ця вимога людністю Малоросії, де ступінь закріпачення був слабшим, ніж у внутрішніх російських губерніях, сприймалася досить своєрідно. Час від часу піддані того, чи іншого пана зверталися до совісного суду і він приймав їхні скарги. Підтвердженням такого унікального явища може бути позов підданої колезького асесора Івана Дуніна-Борковського 1793 р. Катерини Шебетовської на чернігівського міщанина Івана Берденкова, який без її відома вчинив «неправильний» продаж майна її покійного чоловіка, зокрема подвір'я, де була хата на нових брусках, сіни та кошара⁴⁹.

До окремої категорії можна віднести справи, пов'язані із виплатами позичок від заставлених поля, сінокоосу, а також повернення їх первісному власнику. Особливо заплутаними були справи у випадках смерті сторони, коли, скажімо, покійні батьки не узаконили застави, а спадкоємці намагалися повернути її назад. Найшвидше, що спрацьовувала стара традиція Гетьманщини. Кредитори, взявши в заставу маєтність, часто «не випускали» її, й через совісний суд укладали мирову угоду з позивачами, у котрій ті описували межі ниви, її вартість, яку зобов'язувалися сплатити на запропонованих умовах, зазначаючи час повернутих коштів і їх кількість. Через совісний суд з'ясовувалися її «правильність» та можливість запропонувати й узаконити нову ситуацію, що склалася. Досить часто нива залишалась у кредитора «в вечном и потомственном владении навсегда»⁵⁰. У всіх випадках, коли сторони знаходили порозуміння, складався документ – знову ж таки мирова угода, в котрій виписувалися досягнуті умови й яка схвалювалася судом та скріплювалася його печаткою. У цьому разі позивач втрачав право поновлювати суперечку не лише в совісному, а й апелювати до будь-якого іншого суду⁵¹. Про власні рішення, якщо вони впливали на сплату податків, він повідомляв намісницьке або губернське правління. Прикметною є справа 1796 р., що розпочалась із скарги Домнікії, доньки бунчукового товариша Йосипа Гамалії, в одруженні Ольховської, до Чернігівського совісного суду на свого брата Івана, який її, її чоловіка та дітей записав під час ревізій 1782 р. як своїх підданих. Він сам з'явився до суду у визначений час і погодився з пропозицією сестри віддати йому замість себе й членів її родини селян, хоча і виставив зустрічні вимоги – аби ті не були літніми, не мали фізичних вад, щоб могли справно відбувати повинності⁵².

Проте далеко не завжди відповідач погоджувався на компромісне з'ясування конфліктної ситуації, особливо тоді, коли відчував за собою право володіти певною власністю. Даремно брати дворяни с. Гущина поблизу Чернігова Афанасій, Василь і Карпо Даль позивали на колезького реєстратора Михайла Лопатина за захоплення 11 возів сіна. Викликаний повісткою до суду той упевнено захистив своє право на сінокіс, підтвердивши його купчою («крепостью») й віддаточним листом Чернігівського нижнього земського суду⁵³. Брати Конон, Юхим і Павло Хмелі не випускали з свого володіння заставленого позивачем, козаком Тимофієм Короленком із м. Івангорода

Борзнянського повіту та доводили в Чернігівському совісному суді 1795 р., що це їх родова власність уже впродовж 70 років, хоча підтвердити цього вони й не могли, бо документи знищила пожежа, а от присягою можуть запевнити, а тому висловили готовність, щоб скаргу-позов розглядав інший суд⁵⁴. Більше того, відповідачі для доведення своїх прав зверталися до формального судового процесу і вигравши справу, посилалися на неї, коли позивачі знову намагалися через совісний суд повернути заставлений батьківський ґрунт⁵⁵. Так само вчинив колезький реєстратор Іван Кулішов, брат якого звинуватив його у привласненні 20 руб. гуртових грошей, тоді як той їх віддав матері та сестрі. При цьому Чернігівський совісний суд приймав рішення, посилаючись на 397-у статтю «Учреждений для управлений губерний, у котрій мова йшла про відразу до насилля й утисків, а тому примусити сплатити борг братові він не може та припиняє справу⁵⁶. Незважаючи на вимогу Катерини II, яка в «Учреждениях для управления губерний» запроваджувала інституцію посередництва, у перші роки функціонування совісного суду до неї зверталися не часто, що і не дивно. Сторони, апелюючи до нього, самі пропонували умови примирення, виписуючи їх самостійно. До допомоги посередників останні зверталися в складних випадках, зокрема тоді, коли їм було важко примиритися, й коли їх не влаштовували пропозиції совісного суду. Сестри Марія і Меланія подали позов на брата, Андрія Кисіля, козака із с. Івашківки Городнянського повіту з дружиною, котрі після смерті батька захопили всю маєтність, нерухому та рухому, про що позивачі склали докладний реєстр. Один із посередників, посилаючись на статутні артикули, пропонував поділ на рівні три частини, що збігалось із свідченням духовного наставника, священника Вихвостова, який зазначив, що батько перед смертю вказав, що не вирізняє жодного з власних дітей. Додавалися й інші аргументи: у кого з дітей він мешкав, кому віддав ключі від господарства та т. ін. Кінець-кінцем, взято до уваги думку посередників і посилаючись на 400-у статтю «Учреждений для управления», суд запропонував умови для примирення родини⁵⁷. Посередниками призначалися люди авторитетні, освічені, котрі знали справу; серед них зокрема писарі та дрібні канцелярські службовці. В одному із конфліктів щодо продажу солі на Чернігівщині призначалися від однієї сторони надвірний радник, директор губернської економії Андрій Руновський і колезький асесор, голова губернського магістрату Ничипір Шарой, іншої – члени Чернігівської казенної палати, таємний радник Іван Купилов та колезький радник Василь Оболонський. У з'ясуванні суперечки між чернігівськими міщанами Іваном Якимовичем і Микитою Зозулею, які не помирилися, продаючи спільну рибу, посередниками стали іменитий громадянин Яков Глебовський та купець Іван Гварта⁵⁸.

Хоча посередники далеко не завжди відігравали відведену їм роль. У позові секунд-майора Романа Столиці на сотника Іллю Шрамченка, котрий порушив умови утримання поштової станції, запрошені посередники не змогли примирити сторони⁵⁹. Тож, позови про недотримання однією із сторін зобов'язань, письмово зафіксованих умов договору також стали можливими

для з'ясування совісним судом. Якщо їх порівнювати з іншими категоріями справ, вони залишатимуться в меншості, проте все одно варті дослідницької уваги, бо відображають важливу складову суспільних відносин, в основі котрих були договір, а також моральні аспекти щодо його дотримання. Про них П.О.Рум'янцев-Задунайський – малоросійський генерал-губернатор – зауважував, пояснюючи установам призначення совісного суду, що тут сполучаються «милость и суд», власть закона и глас человеколюбия»⁶⁰. Процедура цих справ не відрізнялася від інших, хоча була полегшена існуванням письмових документів, що дозволяло у короткі терміни запропонувати вихід із конфліктної ситуації. Наслідки позову київського купця Івана Котляревського 1790 р. на дружину прем'єр-майора Бутишеву, яка порушила умови, утримуючи його гуральню, було практично відразу занесено до мирової угоди, згідно з котрою та сплатила йому збитки в розмірі 10 руб.⁶¹

До цієї категорії справ наближалися і ті, що з'ясовували дотримання духовних заповітів. Родичі, особливо діти, заперечували духівницю батьків, котра їм часто-густо здавалася несправедливою, а то й фальшивкою. Звернення такого характеру від дворян вирішувалися із залученням предводителя, як представника станової корпорації. Так було в Херсонському совісному суді, коли він 1850 р. розглядав звернення дворянина Матвія Кухаревича, мати котрого, дружина штабс-ротмістра Альберта Кухаревича, Уляна, лишила за заповітом чоловікові, а не синові вексель на 15 тис. руб.⁶²

Совісний суд, як бачимо, з'ясовував земельно-майнові суперечки, що виникали в осіб різної станової приналежності. Стороною у процесі совісного суду могла бути кожна людина, якщо вона мала судову здатність та виступала в процесі від свого імені: дворянин і козак, міщанин і козак, козак і військовий, чиновник і посадовець, казенний селянин – дворянин. Перелік можна продовжити ще кількома парами учасників конфліктів: міщанин і канцелярський службовець, чиновник і канцелярист, підданий селянин – козак, колезький канцелярист – козак, купець – священик, міщанин – священик, козак – державний селянин. Не було застережень і щодо статі позивача й відповідача, а також їхнього віросповідання. 1796 р. Чернігівський совісний суд прийняв позов військового товариша Миколи Костянтинівича на дружину військового товариша Єфросинію Борисенкову за «неправильний» продаж ниви в урочищі Загорою. Того ж року подав позов канцелярист Наум Лобас на козачку Євдокію Дубровську, бо вона йому заборгувала 8 руб.⁶³

У діловодстві совісних судів кінця XVIII ст. зустрічаємо факти нечіткого уявлення та небажання сторонами визнавати свою станову приналежність. Позивачі, звертаючись до суду як селяни, в ході судового з'ясування апелювали до свого козацького походження і наполягали повернути землі в їхній рід⁶⁴.

Хоча в катерининському законодавстві не йшлося про духовенство, воно також ставало позивачем чи відповідачем у суперечках, коли йшлося про дотримання земельних меж, повернення боргів, незаконно захопленого в нього майна, найчастіше сіна. Часом священнослужителі та їхні дружини й

самі ініціювали справу, причому їх пропозиції щодо врегулювання спірних питань були добре продуманими і прагматичними. У разі невіддачі боргу священику із с. Кияник сотенним писарем, свідченням чого була платіжна розписка, той ставав власником сінокошу, розмір котрого вимірювався 20 возами сіна⁶⁵. Більше того, священик Олексій Раловський, аби не втрачати даремно часу, переніс розгляд свого позову на козаків з Чернігівського нижнього земського суду до совісного суду, бо саме тут йому вдалося уникнути ще й зайвих витрат, а також зволікань та тяганини під час з'ясування межових суперечок⁶⁶.

Чимала кількість наведеного фактичного матеріалу про розгляд земельно-майнових справ у діловодстві губернських совісних судів дозволяє зробити певні висновки, одні з яких мають загальний характер, що впливають на інші – конкретні. До перших віднесемо принаймні два: український соціум кінця XVIII ст. був далекий від класичного суспільства, котре намагалася створити Катерина II, і не мав чітких станових перегородок із притаманним поділом на привілейовану й непривілейовану частини. В його розмаїтому середовищі, у всіх соціальних мікрогрупах досить виразно спостерігається розуміння ролі та місця закону, поваги до нього, з проявами правосвідомості як норм досягнення порозуміння під час з'ясування конфліктних ситуацій. Звернення до послуг совісного суду вказує на значний рівень правової культури, оскільки населення віддавало перевагу законному з'ясуванню суперечок, а не самосуду. Саме тому катерининське законодавство про функціонування совісного суду, зокрема з його юрисдикцією на полюбовне, мирне з'ясування суперечок, прийшлося до вподоби людності, котра скористалася ним аби обминути затяжне формалізоване судівництво. Відразу впадає у вічі, що правогарантійність совісного суду, як ключова функція – примиряти сторони – почала вживатися в земельно-майнових суперечках і прийшлася впору населенню українських губерній. Адже воно мало досить розвинуту судову традицію з'ясування подібних відносин⁶⁷, бо земля, як джерело достатку, вимагала впорядкованих норм на право володіння та користування нею.

Пропонуючи шляхи з'ясування конфліктів, сторони виявляли знання законів та використовували совісний суд, аби залагодити боргові непорозуміння, незаконне захоплення майна, спираючись на спадкове і заставне право, а також із розумінням ставилися до дотримання укладених угод. Совісний суд виявив традиційність українського суспільства, котра полягала у високій довірі до словесного зобов'язання, обіцянки, присяги, даного слова, що відіграло важливу роль у відносинах між людьми, пов'язаних спільністю середовища проживання. Функціонування цього суду засвідчило більш широкі його можливості в порівнянні із законодавчими вимогами верховної влади, що проявилось в доступності до нього підданих селян та духовенства й можливості з'ясовувати широке коло земельно-майнових справ. Важливо також, що значна кількість майнових справ традиційно продовжувала з'ясовуватися на основі Литовських статутів.

¹ Десницкий С. Е. Из примечаний к книге Блекстона // Юридические произведения прогрессивных русских писателей / Под общ. ред. С. А. Покровского. – М., 1959. – С.261.

² 1775 г., ноября 7. Учреждения для управления губерний // Российское законодательство X–XX веков. – Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. – Москва, 1987. – С.275.

³ Шандра В. С. Совісні суди останньої чверті XVIII ст. – початку 1860-х рр. в оцінці істориків та правознавців // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – № 16. – С.306–317.

⁴ Лазаревський М. І. Памяти мои // Спогади Матвія та Олександра Лазаревських. – К.; Самара, 2004. – С.66.

⁵ Hartley J. M. Catherine's Conscience Court – An English Equity Court? // Russia and the West in the Eighteenth Century / A. G. Cross, ed. – Newtonville, Mass., 1983. – P. 306–318.

⁶ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр.408. – Арк.3.

⁷ Там само. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр.408. – Арк.9, 43, 123.

⁸ Груба бавовняна тканина.

⁹ Кнорринг Н. Н. Очерки по истории Тульского совестного суда в екатерининское время. – Х., 1917. – С.61.

¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр.399. – Арк.20.

¹¹ Там само. – Спр. 404. – Арк. 149, 173.

¹² Там само. – Спр.398. – Арк.32.

¹³ Там само. – Спр. 408. – Арк. 43.

¹⁴ Там само. – Спр. 404. – Арк. 139.

¹⁵ Там само. – Спр. 408. – Арк. 61.

¹⁶ Там само. – Спр. 404. – Арк. 25.

¹⁷ Двоюрідні брати Покровські – Олексій та Іван – з м. Городні не змогли дотриматися умов, що їх визначив Чернігівський совісний суд 1794 р. про повернення одному з них грошового і «хлібного» боргу; останній відмовив розглядати їх позов 1795 р. (ЦДІАК України, ф. 1894, оп. 1, спр. 404, арк. 163).

¹⁸ Там само. – Спр. 408. – Арк. 75, 77.

¹⁹ Там само. – Спр. 404. – Арк. 97.

²⁰ Там само. – Спр. 408. – Арк. 102.

²¹ Там само. – Спр. 404. – Арк. 141.

²² Там само. – Спр. 404. – Арк. 151.

²³ РИГА. – Ф.1385. – Оп.1. – 1851 г. – Д. 983. – Л.15, 21–26.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 404. – Арк. 29.

²⁵ Там само. – Арк. 101.

²⁶ Яковець Н. М. Катеринославський совісний суд кінця XVIII століття: генеза і напрями діяльності // Грані. – 2003. – № 4 (36). – С.31.

²⁷ Рибаків І. Совісний суд на Україні // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К., 1928. – С.41. На сьогодні фонд Полтавського совісного суду не зберігся, за винятком лише двох справ.

²⁸ Омельченко О. А. Монархия просвещенного абсолютизма в России: политическая доктрина, государственные реформы: Дис... д-ра юрид. наук. – Москва, 2003. – С.309.

²⁹ Див. детальніше: Шахрайчук Г. А. Спадкове право України (Ретроспективний аналіз). – Дніпропетровськ, 2000. – С.26–47.

³⁰ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 408. – Арк. 13, 27; Спр. 404. – Арк. 153.

³¹ Там само. – Спр. 408. – Арк. 71.

³² Там само. – Спр. 404. – Арк. 3, 135.

³³ РГИА. – Ф.1385. – Оп.1. – Д. 983. – 1851 г. – Л.17.

³⁴ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 404. – Арк. 15, 89.

³⁵ Там само. – Арк. 90.

- ³⁶ Державний архів Київської області. – Ф.1062. – Оп.1. – Спр. 20. – Арк.138.
- ³⁷ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 399. – Арк. 129.
- ³⁸ Держархів Хмельницької області. – Ф.25. – Оп.1. – Спр. 235. – Арк. 6–7.
- ³⁹ ДАХО. – Ф.25. – Оп.1. – Спр. 239. – Арк. 188; Спр. 240.
- ⁴⁰ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр. 241. – Арк. 5, 150, 329.
- ⁴¹ Держархів Житомирської області, ф. 21, оп. 1 спр. 6, арк. 149.
- ⁴² ДАХО. – Ф.25. – Оп.1. – Спр. 238. – Арк. 187.
- ⁴³ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 398. – Арк. 1.
- ⁴⁴ 1782 г., апреля 8. Устав благочиния или полицейский // Российское законодательство X–XX веков. – С.334; ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 399 – Арк. 99–104;
- ⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 408. – Арк. 117. Прикметно, що у переліку майна, зустрічаються не лише предмети повсякдення, а й книжки, на жаль, без назви (Там само. – Спр. 404. – Арк. 13).
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 408. – Арк. 119.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 121.
- ⁴⁸ РИГА. – Ф.1385. – Оп.1. – 1851 г. – Д. 983. – Л. 15.
- ⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 398. – Арк. 47.
- ⁵⁰ *Падох Я.* Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII столітті. – Л., 1994. – С.68; ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 408. – Арк. 93; Спр. 404. – Арк. 19.
- ⁵¹ *Мишунова Т. Л.* Совестный суд Екатерины II // Закон и право. – 2007. – № 2. – С.118.
- ⁵² ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 408. – Арк. 17.
- ⁵³ Там само. – Арк. 26.
- ⁵⁴ Там само. – Спр. 404. – Арк. 173.
- ⁵⁵ Там само. – Арк. 145.
- ⁵⁶ 1775 г., ноября 7. Учреждения для управления губерний; ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 404. – Арк. 10.
- ⁵⁷ Там само. – Спр. 408. – Арк. 19–20.
- ⁵⁸ Там само. – Арк. 39; Спр. 404. – Арк.25.
- ⁵⁹ Там само. – Спр. 404. – Арк. 46.
- ⁶⁰ ДАКО. – Ф.1062. – Оп.1. – Спр. 20. – Арк. 73.
- ⁶¹ Там само. – Арк. 93.
- ⁶² РИГА. – Ф.1385. – Оп.1. – 1851 г. – Д. 983. – л. 15–16.
- ⁶³ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 408. – Арк. 73, 111.
- ⁶⁴ Там само. – Арк. 105.
- ⁶⁵ Там само. – Арк. 41.
- ⁶⁶ Там само. – Арк. 103.
- ⁶⁷ Детальніше про глибоке проникнення в українське суспільство судового права див.: *Падох Я.* Вказ. праця.